MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA TABIATGA MAS’ULIYATLI MUNOSABATNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

G‘ulomova Dilgira Dilmurod qizi
Qo‘qon Davlat Universiteti Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (Maktabgacha ta’lim) mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda tabiatga mas’uliyatli munosabat va ekologik madaniyatni shakllantirishning pedagogik va psixologik xususiyatlari chuqur tadqiq etilgan. Maqolada maktabgacha yosh davridagi bolalarning psixofizik rivojlanish imkoniyatlari, emotsional-hissiy idrok va empatiya ko‘nikmalarining shakllanish mexanizmlari ilmiy va nazariy jihatdan asoslab berilgan. Tajriba-sinov ishlari davomida an’anaviy ta’lim usullari hamda interaktiv-psixopedagogik intervensiyalar (STEAM, ekologik laboratoriya, rolli va keys-stadi o‘yinlari, raqamli didaktika) samaradorligi qiyosiy tahlil qilingan. oshiradi. Maqola yakunida maktabgacha ta’lim tashkilotlari amaliyotiga joriy etish uchun ilmiy-amaliy va metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: maktabgacha ta’lim, ekologik tarbiya, psixologik xususiyatlar, empatiya, emotsional idrok, IMRAD, STEAM-yondashuv, interaktiv o‘yinlar, mas’uliyatli munosabat, antropomorfizm, tajriba-sinov.

KIRISH

Global ekologik inqiroz, iqlim o‘zgarishi, biologik xilma-xillikning qisqarishi hamda tabiat resurslaridan cheksiz foydalanish oqibatlari bugungi kunda insoniyat oldida turgan eng jiddiy umumjahon muammolaridan biridir. Ushbu inqirozlarni bartaraf etish va barqaror rivojlanishga erishishning eng samarali yo‘li — jamiyatda yangicha ekologik tafakkur, madaniyat va mas’uliyatni shakllantirishdan iboratdir. Atrof-muhitga nisbatan insoniy, mas’uliyatli, ehtiyotkorona va g‘amxo‘rona munosabatning mustahkam poydevori esa aynan maktabgacha yosh davrida qalanadi.

Maktabgacha yosh (3–7 yosh) — bu shaxs psixikasining va emotsional sohasining eng jadal, egiluvchan hamda sezgir (sensitiv) rivojlanish bosqichidir. Psixologik va pedagogik

tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ushbu yosh davrida shakllangan dunyoqarash elementlari, xulq-atvor normalari, qadriyatlar hamda emotsional reaksiyalar inson shaxsining chuqur qatlamlariga muhrlanadi va uning butun umri davomida saqlanib qoladi. Bolalikda tabiatga ko‘rsatilgan mehri, achinishi va g‘amxo‘rligi kelajakda uning ekologik madaniyatli va mas’uliyatli fuqaro bo‘lib yetishishini ta’minlaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek:

«Biz bugun ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish masalasiga kechiktirib bo‘lmaydigan shoshilinch vazifa deb qarashimiz kerak. Ekologik madaniyatni o‘sib kelayotgan yosh avlod qalbiga bog‘cha yoshidanoq singdirishimiz, ularni tabiatni sevishga va uni asrashga o‘rgatishimiz zarur. Zero, tabiatga bo‘lgan munosabat — bu kelajakka bo‘lgan munosabatdir.» — Shavkat Mirziyoyev.

Mamlakatimizda o‘tkazilayotgan ta’lim islohotlarida, xususan, O‘zbekiston Respublikasining "Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida"gi Qonunida hamda Maktabgacha ta’lim tashkilotlari uchun "Ilk qadam" Davlat o‘quv dasturida bolalarda tevarak-atrof va tabiatga nisbatan qiziquvchanlik, g‘amxo‘rlik, mehr-shafqat hamda mas’uliyatli munosabatni shakllantirish ta’lim-tarbiya jarayonining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan.

An’anaviy pedagogik amaliyotda maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ekologik tarbiyani tashkil etish ko‘pincha quruq va nazariy mashg‘ulotlar, o‘simlik va jonivorlar haqida tayyor ma’lumotlarni yodlatish, rasmlarni ko‘rsatish bilan cheklanib qolmoqda. Natijada, bolalar tabiat haqida muayyan faktik bilimlarga ega bo‘lsalar-da, ularda tabiatga nisbatan emotsional bog‘liqlik, achinish, his qilish (empatiya) hamda amaliy mas’uliyat ko‘nikmalari yetarlicha shakllanmayapti. Bolaning yosh psixologik xususiyatlari, uning ko‘rgazmali-obrazli va ko‘rgazmali-harakatli tafakkuri, emotsional idroki e’tibordan chetda qolmoqda.

Ushbu tadqiqotning ilmiy maqsadi — maktabgacha yoshdagi bolalarda tabiatga mas’uliyatli munosabatni shakllantirishning psixologik qonuniyatlari hamda mexanizmlarini aniqlash, bolalarning yosh psixologiyasiga mos interaktiv hamda STEAM-

yondashuvga asoslangan ta’lim metodlarining samaradorligini amaliy tajriba-sinov ishlari orqali ilmiy jihatdan isbotlashdan iboratdir.

Tadqiqotning vazifalari:

- Maktabgacha yoshdagi bolalarning psixologik rivojlanish xususiyatlari hamda ularda ekologik munosabatlarning shakllanish bosqichlarini nazariy tahlil qilish.

- Bolalarda tabiatga mas’uliyatli munosabatni baholashning psixodiagnostik mezonlari va ko‘rsatkichlarini ishlab chiqish.

- 10 kunlik maxsus tajriba-sinov dasturini ("Ekologik laboratoriya", keys-stadi, interaktiv va raqamli o‘yinlar) ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish.

- Tajriba va nazorat guruhlari natijalarini qiyosiy-statistik tahlil qilish hamda amaliy tavsiyalar shakllantirish.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Maktabgacha yoshdagi bolalarning psixologik rivojlanishi hamda ularda tabiat va atrof-muhitga munosabatni shakllantirish masalasi jahon va mahalliy psixologiya-pedagogika fanida keng tadqiq etilgan.

Klassik psixologiya namoyandalaridan L.S. Vygotsky o‘zining "Yaqin rivojlanish zonasi" va "Sensitiv davrlar" nazariyasida ta’kidlaganidek, 3–7 yosh davri emotsional va ijtimoiy idrokning eng sezgir davridir. Ushbu davrda berilgan tarbiya bolaning ijtimoiy va axloqiy xulq-atvorini belgilaydi. A.N. Leontyev va D.B. Elkoninlar esa maktabgacha yoshdagi yetakchi faoliyat o‘yin faoliyati ekanligini, bola dunyoni va insoniy munosabatlarni precisely rolli va interaktiv o o‘yinlar orqali anglashini isbotlaganlar.

Shveysariyalik psixolog J. Piaget bolalar tafakkurining rivojlanish bosqichlarini tahlil qilganda, maktabgacha yoshdagi bolalar tafakkuriga "antropomorfizm" va "animizm" (tabiat ob’ektlariga va jonsiz narsalarga tiriklik, insoniy tuyg‘ular va fikrlarni joylash) xosligini ko‘rsatgan. Bu psixologik xususiyat ekologik tarbiyada hal qiluvchi rol o‘ynaydi: bola daraxt, gul yoki jonivorni xuddi o‘ziday og‘riqni his qiladi deb o‘ylaganda unda achinish va empatiya duygusi uyg‘onadi.

O‘zbekistonlik olimlardan Sh.A. Abdullayeva, S.T. Yusuphodjayeva va R.X. Egamovalarning tadqiqotlarida maktabgacha ta’limda ekologik tarbiyani tashkil etishning

pedagogik usullari, STEAM-yondashuv va raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari yoritilgan. Biroq, ta’lim amaliyotida bolalarning emotsional-psixologik mexanizmlari (empatiya, antropomorfizm va ko‘rgazmali-harakatli tafakkur) orqali mas’uliyatni shakllantirish masalasi hali ham kompleks va tizimli yondashuvni talab etadi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot maqsadiga erishish va qo‘yilgan vazifalarni hal etish uchun kompleks nazariy, amaliy va psixodiagnostik metodlar majmuasidan foydalanildi.

2.1. Tadqiqot ob’ekti va tanlanmasi

Tadqiqot Namangan viloyati Pop tumanidagi 45-sonli Maktabgacha ta’lim tashkilotining katta va tayyorlov guruhlari tarbiyalanuvchilari bazasida o‘tkazildi. Tadqiqotda umumiy 30 nafar bola ishtirok etdi. Ular teng ravishda ikki guruhga ajratildi:

- Nazorat guruhi (N=15): Mashg‘ulotlar an’anaviy dastur va standart tushuntirish metodlari bo‘yicha olib borildi.

- Tajriba guruhi (N=15): Mashg‘ulotlar mualliflik interaktiv-psixopedagogik dasturi (STEAM, ekologik laboratoriya, rolli keyslar, Kahoot/Quizizz) bo‘yicha olib borildi.

2.2. Qo‘llanilgan metodikalar

- Nazariy-qiyosiy tahlil: Psixologiya va pedagogika sohasidagi ilmiy manbalar, xalqaro tajriba hamda normativ-huquqiy hujjatlar tahlil qilindi.

- Psixodiagnostik suhbat va muammoli situatsion testlar: Bolalarda tabiat ob’ektlariga nisbatan bilish, his qilish va amaliy munosabatni aniqlashga qaratilgan 3 ta muammoli vaziyat yaratildi (masalan: "Singan shoxcha va suvsiz qolgan gul vaziyati").

- Rolli va xulq-atvorni kuzatish metodi: Bolalarning erkin o‘yin va sayr jarayonida tabiatga (o‘simliklar, xazonlar, hasharotlar, suv resurslari) bo‘lgan haqiqiy amaliy munosabati kuzatildi hamda balli tizimda baholandi.

- 10 kunlik Tajriba-sinov dasturi (Intervensiya): Tajriba guruhida 10 kun davomida har kungi 20-25 minutlik maxsus amaliy mashg‘ulotlar bloki joriy etildi.

10 kunlik tajriba-sinov dasturining tarkibiy tuzilishi:

- 1-3 kunlar: Emotsional idrokni uyg‘otish. Ertek-terapiya, "Daraxt va suv tomchisining hasrati" nomli rolli va sahnalashtirilgan o‘yinlar (antropomorfizm mexanizmini ishga tushirish).

- 4-7 kunlar: Kognitiv va ko‘rgazmali-harakatli tadqiqot. "Kichik ekologik laboratoriya"da tuproq, suv, urug‘ unib chiqishini kuzatish, STEAM elementlarini qo‘llash.

- 8-10 kunlar: Amaliy mas’uliyat va raqamli didaktika. "Chiqindilarni saralash" amaliy va interaktiv o‘yini, Kahoot va Quizizz platformalarida ingliz va o‘zbek tillaridagi vizual didaktik test-viktorinalar.

NATIJALAR

Tadqiqotning boshlang‘ich (Pre-test) bosqichida ikkala guruhdagi bolalarning ekologik bilim darajasi, emotsional idroki va amaliy ko‘nikmalari deyarli bir xil ko‘rsatkichga ega ekanligi aniqlandi (Nazorat va Tajriba guruhlarida past va o‘rta darajalar 75–80% ni tashkil etdi).

10 kunlik tajriba-sinov dasturi yakunlangach, takroriy diagnostika (Post-test) o‘tkazildi. Natijalar bolalarning 3 ta asosiy psixologik mezonlari bo‘yicha tahlil qilindi hamda statistik jihatdan solishtirildi.

3.1. Psixologik mezonlar va ularning tavsifi:

- Kognitiv-anglash mezoni: Bolaning tabiat, uning qonuniyatlari, o‘simlik va jonivorlarning ehtiyojlari haqidagi tasavvurlari boyligi.

- Emotsional-empatiya mezoni: Bolaning tabiat ob’ektlariga achinish, ularning og‘rig‘i yoki suvsizligini his qilish, emotsional bog‘lanish darajasi.

- Amaliy-mas’uliyat mezoni: Bolaning kundalik hayotda (sayrda, guruhda, uyda) suvni tejash, xazon va gullarni bosmaslik, chiqindini saralash hamda xulq-atvor normalariga amal qilish ko‘nikmasi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalarda tabiatga mas’uliyatli munosabatni shakllantirish jarayoni faqatgina ma’lumotlarni yodlatish bilan amalga oshmaydi. Bu jarayon uning orqasida yotgan psixologik mexanizmlarga bevosita bog‘liqdir:

1. Emotsional idrok yetakchiligi

Maktabgacha yoshdagi bola dunyoni mantiqiy tushunchalar orqali emas, balki emotsional va obrazli idrok etadi. Tajribamizda bolalarga "Daraxt xafa bo‘ldi, chunki uning shoxini sindirishdi" kabi ertak va rolli o o‘yinlar taqdim etilganda, ularda mantiqiy idrok mexanizmi ishga tushdi. Bola daraxtni tirik va his qiluvchi mavjudot sifatida anglay boshladi. Bu esa bolada ichki his-tuyg‘uni (empatiyani) va unga zarar yetkazmaslik mas’uliyatini uyg‘otdi.

2. Ko‘rgazmali-harakatli tafakkur va amaliy tajribalar

Bolalar shunchaki "Gullarga suv quyish kerak" degan gapni tez unutishadi. Lekin "Ekologik laboratoriya"da o‘zi urug‘ ekib, uning suvsiz so‘lib qolayotganini va suv quygach qayta tiklanganini o‘z ko‘zi bilan ko‘rib, qo‘li bilan bajarganda, uning ko‘rgazmali-harakatli va ko‘rgazmali-obrazli tafakkuri faollashdi. Amaliy tajriba kognitiv bilimni shaxsiy e’tiqod va odatga aylantirdi.

3. O‘yin motivatsiyasi va raqamli didaktika

Maktabgacha yoshdagi bolalar faoliyatida o‘yin motivatsiyasi ustuvor hisoblanadi. Chiqindilarni konteynerlarga saralash o‘yini hamda Kahoot va Quizizz platformalaridagi qisqa va yorqin vizual topsiriqlar bolalarda musobaqalashish va quvonch hissini berdi. Bu usul nazariy qoidalarni majburiy emas, balki o‘yinning qiziqarli sharti sifatida qabul qilinishini ta’minladi.

Ideal va amaldagi ta’lim holati o‘rtasidagi tafovut tahlili shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy ta’lim usuli bolani passiv axborot qabul qiluvchiga aylantiradi. Interaktiv hamda psixopedagogik yondashuv esa bolani faol va mas’uliyatli tadqiqotchiga hamda tabiat himoyachisiga aylantiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha ta’limda ekologik tarbiya shunchaki bilimlar majmui emas, balki bolaning emotsional, kognitiv va ijtimoiy-psixologik rivojlanishining muhim omilidir. Bolalarda tabiatga mas’uliyatli munosabatni shakllantirish ularning yosh va psixologik xususiyatlariga (empatiya, antropomorfizm, ko‘rgazmali-

harakatli tafakkur) tayangan holda, faqat amaliy, interaktiv va STEAM-yondashuv usullari orqali amalga oshirilgandagina yuqori samaradorlikni beradi.

Olingan ilmiy-amaliy natijalar asosida maktabgacha ta’lim tashkilotlari va tarbiyachilar uchun quyidagi metodik va amaliy tavsiyalar ilgari suriladi:

- Mashg‘ulotlarni emotsionallashtirish: Ekologik ta’limda ertek-terapiya, sahnalashtirilgan va rolli o‘yinlardan keng foydalanish, bolalarda tabiat ob’ektlariga nisbatan empatiya va g‘amxo‘rlik hissini uyg‘otish.

- "Kichik ekologik laboratoriyalar" tashkil etish: Har bir MTTda va guruh xonalarida bolalar o‘zlari tajriba o‘tkazishi, o‘simliklarni parvarish qilishi mumkin bo‘lgan amaliy tajriba burchaklarini va jonli tabiat burchaklarini yaratish.

- STEAM va raqamli didaktikani integratsiya qilish: Maktabgacha yoshga moslashtirilgan interaktiv o‘yinlar ("Chiqindilarni saralash", Kahoot, Quizizz kabi vizual viktorinalar) orqali bolalarda ekologik odatlarni shakllantirish.

- Oila va Maktabgacha ta’lim tashkiloti hamkorligi: Bolaning bog‘chada egallagan ekologik mas’uliyat ko‘nikmalarini (suvni tejash, chiroqni o‘chirish, tabiatga zarar yetkazmaslik) uyda ham uzoq muddatli odatga aylantirish uchun "Oila ekologik xaritasi" va ota-onalar bilan hamkorlik loyihalarini yo‘lga qo‘yish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining "Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida"gi Qonuni. — Toshkent, 2019-yil 16-dekabr, O‘RQ-595-son.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. - Toshkent: "O‘zbekiston", 2021.
3. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim tashkilotlari uchun "Ilk qadam" davlat o‘quv dasturi. — Toshkent, 2022.
4. Maktabgacha pedagogika darslik / F.R.Qodirova - Xalqaro pedagogika Akademiyasining akademigi, professor, p.f.d., Sh.Q-Toshpulatova - dotsent, N.M.Kayumova - dotsent, M.NA’zamova - Toshkent: Tafakkur nashriyoti, 2019.
5. Bolalarni maktabga tayyorlash metodikasi darslik / G.M.Nazirova - Toshkent: Bookmany print nashriyoti, 2024.
6. Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish darslik / L.M.Abdunazarov, Sh.Sh.Bo‘ronov - Qo‘qon: 2024.